

התורה שבעל פה - אז והיום

אלישמע ריינוס

הקדמה

בעקבות הגלויות והצרות שעברו על עם ישראל במשך הדורות, ירד מעמדה של התורה כמדריכת האומה. שוב אין התורה חיה בעם ישראל, טבעית לו ומרוממת את חייו באופן גלוי כמו שהייתה בימי קדם. בין הגורמים העיקריים לירידת מעמדה של התורה נוכל למנות את חורבן בית המקדש וביטול הנבואה, שבהעדרם נסתר שם ה' הנקרא עלינו. אך ישנו גורם נוסף לירידה זו, גורם אשר נמשך אל הסיבות הראשונות ומחובר אליהן, ואחריו ניסיתי להתחקות במאמר זה: הירידה האיכותית שנוצרה בלימוד התורה, הפסיקה והוראת ההלכה. במסגרת זו יש לברר מה ואיך השתנה במשך הדורות, ומתוך כך - מה מצופה מאיתנו ולמה אנחנו מצפים.

בזמננו, דורות התחיה, מתעוררות שאלות על הקשר שלנו לתורה והמצוות ועל המשמעות שלהן בחיינו, וכן על דרך הלימוד בתוך ים הספרים המרכיבים את בית המדרש. לימדנו הרב קוק, ששאלות אלו מתעוררות מתוך גדלות רוח ודרישה לתורה שתהיה מחוברת לחיים על כל רבדיהם. דרישה זו מתנגשת לכאורה עם התורה בצורתה כפי שהיא היום. בימינו קורה המעבר. הבנת אופן השתלשלות התורה במשך הדורות ומשמעותו, יכולה להאיר את התהליך הנוכחי וללמד על משמעותו. הבנה זו אף תתן לנו כלים להבין כיצד אפשר לצמוח מהמעבר מבלי לאבד את אוצרות העבר.

פתיחה

במשך הדורות, מנתינת התורה עד לזמן התנאים, היה מוסד תורני עליון שבו התעצבה התורה שבעל פה והוא היה לה עמוד שידרה. בהתחלה היתה הסנהדרין, אשר התמידה בימי משה ויהושע ו"הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע" (יהושע כד, לא), ועד לתקופת השופטים והנביאים. אחר-כך, בזמן עזרא, הוקמה 'הכנסת הגדולה', שהחזיקה מעמד עד זמן הזוגות. תוקף דברי החכמים שבכל דור, סמכותם וחיבורם לשלשלת המסורת מסיני - היו על ידי הסמיכה. משה סמך את שבעים הזקנים והם את שאחריהם וכן הלאה במשך דורות רבים.

התורה נלמדה על ידי העם כולו, אך התורה כמורת דרך חיים לאומה, התעצבה דוקא על ידי מוסד מרכזי זה. "משם תורה יוצאת לכל ישראל" (ספרי דברים קנב, יד; רמב"ם, משנה תורה, הלכות ממרים ג, ח). שם נפסקה ההלכה בכל שאלה שהתעוררה במשך הדורות, תוך חיבור לתורה כפי שקיבלו מקודמיהם מחד גיסא ותוך חיבור למציאות ולחיים המעשיים מאידך גיסא. שם תיקנו תקנות הנצרכות לחיים תקינים על פי הדרכת התורה ומתוך חיבור אמיתי למגמותיה. לעיתים, על פי כללים ידועים, הם גם חלקו על פסיקות קודמיהם ולמדו אחרת. כך נראתה התורה בהיותה חיה בצורה שלימה, תוססת ומתפתחת.

סמכות הסנהדרין בלעדית, אליה פונים בכל שאלה וחייבים לקבל את הכרעתם:

כי יפלא ממך דבר למשפט, בין דם לדם, בין דין לדין, ובין נגע לנגע, דברי ריבת בשעריך - וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו. ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם, ודרשת והגידו לך את דבר המשפט. ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה', ושמרת לעשות ככל אשר ירוך. על פי התורה אשר

התורה שבעל פה - אז והיום

יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך - תעשה, לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל. (דברים יז, ח-יג).

וכך כתב הרמב"ם (הלכות ממרים א, א):

"בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמודי ההוראה, ומהם חק ומשפט יוצא לכל ישראל, ועליהן הבטיחה תורה, שנאמר על פי התורה אשר יורוך זו מצות עשה. וכל המאמין במשה רבינו ובתורתו חייב לסמוך מעשה הדת עליהן ולישען עליהן".

ניסיתי לעבור על היסטוריית ישראל דרך מקורותינו, ולהתחקות אחר מעמד התורה שבעל פה במשך הדורות,¹ ומתוך כך להבין טוב יותר את מצבנו היום מול המצב האידיאלי. איך הגענו למה שהגענו, איך אנחנו צריכים להתנהל ביחס לתורה שבעל פה במצבנו הנוכחי, מה מקור הנטיות השונות בעם ביחס לתורה שבעל פה בדורנו ולאן אנו שואפים.

א. התורה שבעל פה בהיסטוריה

הסנהדרין - תקופת ה'זקנים' וה'נביאים'²

הסנהדרין התמידה מימות משה ויהושע ועד תקופת המלכים. כשנבנה המקדש, התמקמה הסנהדרין בלשכת הגזית, כציווי התורה: "במקום אשר יבחר ה'" (דברים יז, ח), ומשם יצאה הוראה לישראל.

¹ אדגיש, שאין עיקר כוונתי לנסות להבין את דרך וצורת לימוד התורה בדורות השונים, קרי - היחס בין תורה שבעל פה ותורה שבכתב, דרכי הלימוד וכדומה. אני מתכוון בעיקר לעקוב אחר מעמד ומצב לימוד התורה בעם כמערכת, אחר הממסד של 'עולם התורה' וקורותיו, ולהראות את הנפילה וההידרדרות במשך הדורות, וממילא - את השלכותיהם גם על צורת ודרכי הלימוד.

² לטעם החילוק בין תקופת ה'זקנים' לתקופת ה'נביאים' (שהרי גם בתקופת הזקנים היו נביאים) - עיינו פירוש רבי מתתיהו היצהרי לתחילת אבות.

השופטים והדיינים הם הם ה'זקנים' ו'יושבי השער' המופיעים רבות בספרי הנביאים הראשונים והאחרונים.³

המשנה בתחילת מסכת אבות מתארת את סדר מסירת התורה: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרוהו לאנשי כנסת הגדולה" (אבות א, א).

המשנה 'מדלגת' מהזקנים לנביאים. אמנם באבות דרבי נתן (א, ג) נוסף: "שופטים קיבלו מיהושע".⁴ את ההנהגה התורנית בימי השופטים אפשר לפגוש בגמרא המספרת על אחד השופטים - עתניאל בן קנז, ש'החזיר בפלפולו' הלכות שנשתכחו לכל ישראל (תמורה טז ע"א).

את בתי הדין בתקופת הנביאים והמלכים אנו פוגשים אצל דוד ושלמה, שתיקנו תקנות לכל ישראל, כמו שאמרו חז"ל (עבודה זרה לו ע"ז): "ייחוד נמי דוד ובית דינו גזרו", וכן ידוע לנו שדוד המלך הוא שתיקן לומר מאה ברכות בכל יום (טור אורח חיים מו). על שלמה אמרו חז"ל שתיקן עירובין ונטילת ידיים (עירובין כא ע"ב). בספר 'דורות ראשונים'⁵ מוכיח הרב יצחק אייזיק הלוי, שדוד המלך ישב בראש בית הדין על סמך הכתוב "והשכים אבשלום ועמד על יד דרך השער ויהי כל האיש אשר יהיה לו ריב לבוא אל המלך למשפט...". (שמואל ב' טו, ב) - והיינו השער של מושב הזקנים, שבראשו ישב דוד (ומן הסתם היה זה בית הדין הגדול בירושלים). הרמב"ם בהקדמה למשנה

³ אמנם, הרבה פעמים כוונת הכתוב 'יושבי השער' היא על בתי דין מקומיים, ולא דוקא על בית הדין הגדול. (כך כתב בספר 'דורות ראשונים' המצוין להלן).

⁴ ונראה שאין זו מחלוקת, שאף באבות דרבי נתן לא אמרו "שופטים קיבלו מזקנים" אלא מיהושע, ומסתבר שבמשנתנו כללו את השופטים בזקנים.

⁵ חלק ה - תקופת המקרא, פרק טז, עמודים 71-80, "התורה והמצוה ושערי משפט".

התורה שבעל פה - אז והיום

תורה אף מונה את דוד ממעבירי המסורה בתקופת הנביאים.⁶ בראש בתי הדין באותן תקופות, שימשו הנביאים המוכרים לנו מספרי הנביאים, כמוזכר כמה פעמים בש"ס.⁷

בספר 'דורות ראשונים' שהזכרנו,⁸ מביא הרבה מקורות והוכחות לכך שהיו באותן תקופות בתי דין בישראל ותוקפם היה מחייב.

תקופה זו ארכה כ-890 שנים. 480 שנה מיציאת מצרים עד בניית הבית הראשון 410 שנים של בית ראשון. אחריהן היו שבעים שנות גלות.

כנסת הגדולה

בגלות בית ראשון התפרקה הסנהדרין. כשעלה עזרא לארץ הוא הקים מחדש את המוסד המרכזי שנקרא מעתה - 'כנסת הגדולה'.⁹ עזרא הקים עולה של תורה. על גדולתו של עזרא אמרה הגמרא (סנהדרין כא ע"ב): "תניא רבי יוסי אומר ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל אילמלא (לא) קדמו משה". ועוד אמרו (מגילה טו ע"א): "תניא אמר רבי יהושע בן קרחה מלאכי זה עזרא"¹⁰

⁶ האברבנאל (בהקדמה לנחלת אבות) חולק על הרמב"ם וסובר שדוד לא היה נביא, ולכן לא היה "ראש במסורת הקבלה". אומנם גם האברבנאל מונה את דוד ברשימת מעבירי המסורה תחת בית דינו של גד ונתן.

⁷ עיינו ברמב"ם שם ובאברבנאל שם. למשל: 'בית דינו של שמואל הרמתי' (ערובין מה ע"א; יבמות עז ע"א), דניאל (עבודה זרה לה ע"ב), אליהו ובית דינו (עבודה זרה לו ע"א), אלישע (סנהדרין יב ע"א). וכך גם משמע על המלך חזקיהו (עיינו סנהדרין יב ע"א-ע"ב).

⁸ ראו הערה 5

⁹ כך משמע מפירושיהם של רבי עובדיה מברטנורא והתפארת ישראל (על אבות א,א), שכנסת הגדולה הוקמה כשעלו לארץ. ולפי זה לכאורה לא היה מוסד מרכזי גם אחרי הצהרת כורש, עד שנת שבע לארתחשטא שבה עלה עזרא.

¹⁰ אך יש מפרשים שזה לא כפשוטו.

בכנסת הגדולה היו מאה ועשרים חכמים, ולא שבעים כמו בסנהדרין. הרב מרגליות¹¹ אומר שהיה זה כדי לתת תוקף חזק למושב זה כהמשך הסנהדרין המחייב את כל ישראל. בשביל זה הוצרכו להושיב שם את כל גדולי הדור שהיו אז.¹² בתחילת זמן כנסת הגדולה פסקה נבואה מישראל, כאשר אחרוני הנביאים היו חלק מאנשי כנסת הגדולה.¹³ "משמתו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי נסתלקה רוח הקדש מישראל" (יזמא ט ע"ב).

עם צרות הגלות ומחמת פיזור העם, היה קשה להחזיק את התורה שבעל פה מתוך מקום אחד מרכזי ובצורה מסודרת. אנשי כנסת הגדולה תיקנו תקנות על מנת לשמר את התורה בעם ישראל במצב זה, כגון נוסח התפילה והברכות (ברכות לג ע"א), תקנות נגד הכופרים (ברכות נד ע"א), ועשר תקנות (בבא קמא פב ע"א) שתיקן עזרא. הם גם כתבו חלק מכתבי הקודש (בבא בתרא טו ע"א) ואולי אף חתמו את התנ"ך.¹⁴

¹¹ יסוד המשנה ועריכתה עמוד ו- 1-2 הערה ז.

¹² הרב מרגליות מסביר עוד שהמוסד הנקרא 'שיירי כנסת הגדולה' הוא כנסת הגדולה כאשר התחילה ליפחות ממאה ועשרים חכמים. שכיון שהיו יותר משבעים - לא היה צורך למנות חכם נוסף בהיפטר אחד מהמנויים, וכך היה עד שנשארו שבעים חכמים בלבד, ואז חזרו ומינו חכם חדש במקום כל חכם שנפטר.

אך דעת הרב גורן (תורת המדינה 43-52) שכנסת הגדולה אינה הסנהדרין אלא מוסד רחב יותר שכולל בתוכו גם את הסנהדרין. ועיינו בכוזרי (ג, סה) שכתב: "... היו המון החכמים הנקראים אנשי כנסת הגדולה...", ועיינו הערת הרב שילת שכתב שנראה שלדעת ריה"ל המושג כנסת הגדולה רחב יותר, וכולל בתוכו את מאה ועשרים הזקנים.

¹³ עיינו למשל מגילה (יז ע"ב): "מאה ועשרים זקנים, ובהם כמה נביאים, תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר".

¹⁴ כך כתב ה'דורות הראשונים' (חלק ב', עמוד 196). ועיינו עוד בירושלמי שקלים (פ"ה ה"א): "... זה רבי עקיבא שהתקין מדרש [מדרשי ההלכה] ההלכות והגדות ויש אומרים אלו אנשי כנסת הגדולה תיקנו". 'הלכות' הם סדרי משנה. ואכן ה'דורות ראשונים' טוען עוד שהם גם אלו שקבעו את הנוסח הראשוני של המשנה שלפנינו, לפני ההוספות המאוחרות (ועיינו גם בדברי ספר הכריתות המובאים להלן).

התורה שבעל פה - אז והיום

ה'כנסת הגדולה' ו'שיירי כנסת הגדולה' עמדו כמאתים שבעים שנה. מעליית עזרא עד בערך תחילת ימי החשמונאים.¹⁵

התפרקות בית הדין הגדול והיווצרות המחלוקות

לאחר ימי כנסת הגדולה התחילה תקופת הזוגות. במשך כל השנים, בראש בית הדין הגדול עמד הנשיא, ומשנה לו - אב בית הדין (משנה תורה, הלכות סנהדרין א, ג). בתקופת הזוגות שימשו שני גדולי הדור, ה'זוג', בשני תפקידים אלו (משנה חגיגה ב, ב).

תחילת תקופת הזוגות היתה בתקופת שמד בה היו גזירות של היוונים (עיינו בראשית רבה סה, כב). בתקופה זו של רדיפות השלטון היה קשה לבית הוועד המרכזי להתמיד את פעולתו ולשמר כמרכז פסיקה מאוחד לישראל. סדק ראשון הופיע במרכז התורני הלאומי בצורת המחלוקת הראשונה, מחלוקת בענין הסמיכה ביום טוב, שבה נחלקו הנשיא ואב בית הדין (חגיגה שם). אם עד עכשיו כל שאלה נפשטה על-פי הרוב, כאן מתגלית מציאות חדשה, מציאות של מחלוקת שלא נפשטת. אחדות ההנהגה נפגמה. מחלוקת זו התמידה במשך כל תקופת הזוגות.

¹⁵ לגבי ההתחלה ציינתי את עליית עזרא כאירוע שבו הוחזרה עטרה ליושנה, כאשר ייסד עזרא מחדש את הסנהדרין. אמנם, ייתכן מאוד שצורת הלימוד בתקופת בית שני הייתה שונה מאשר בתקופת בית ראשון (בבית ראשון הייתה נבואה ובתחילת בית שני היא בטלה, דבר שבהכרח גרם לתמורות משמעותיות בעולם התורה. עיינו גם להלן תחת הכותרת 'חכמה ונבואה'), אך כאן התייחסתי בעיקר למציאות של המוסד המרכזי, סנהדרין המכריעה ופוסקת בכל מה שצריך, ובעניין זה נראה שלא היה שינוי.

לעניין הסיום - אנחנו פוגשים בש"ס גם את 'בית דינו של חשמונאי' (סנהדרין פב ע"א; עבודה זרה לו ע"א).

תקופת הזוגות - כמאתיים שנה.

הזוג האחרון היו שמאי והלל. בזמנם המשבר התרחב עוד וביניהם היו עוד שלוש מחלוקות (עדויות א, א-ג). בשלב הבא כבר נוצר פילוג של ממש, פילוג עצום, בין 'בית הלל' ו'בית שמאי'. שני בתי הוראה לישראל, שני בתי מדרש. וכך אמרו חז"ל (סנהדרין פח ע"ב):

תניא, אמר רבי יוסי: מתחילה לא היו מרבין מחלוקת בישראל, אלא בית דין של שבעים ואחד יושבין בלשכת הגזית, ושני בתי דינין של עשרים ושלושה, אחד יושב על פתח הר הבית ואחד יושב על פתח העזרה, ושאר בתי דינין של עשרים ושלושה יושבין בכל עיירות ישראל. הוצרך הדבר לשאול - שואלין מבית דין שבעירן... ואם לאו - אלו ואלו באין ללשכת הגזית... נשאלה שאלה בפניהם, אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - עומדין למנין, רבו המטמאים - טמאו, רבו המטהרין - טהרו. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן - רבו מחלוקת בישראל, ונעשית תורה כשתי תורות.

כל בית לומד ונמנה בעצמו על ההלכות השונות ומקבל את דעת הרוב, אך בין הבתים לא היו הפסיקות שוות,¹⁶ "ונחלקו הדעות ברוב העניינים" (סדר הקבלה למאירי). וכך היה הפילוג גם בעם, ש"הרוצה לעשות כדברי בית שמאי עושה, כדברי בית הלל עושה" (עירובין ו ע"ב). אך אנו מוצאים שהיו פעמים שבהם התכנסו חכמי ישראל ודנו ונמנו ופסקו בשאלות שונות.¹⁷

¹⁶ הרב מרגליות, יסוד המשנה ועריכתה פרק א עמ' יב.

¹⁷ עיינו ביצה כ ע"א על דבר הסמיכה, וכן משנה שבת א, ד על הכינוס בעליית חנניה בן חזקיה.

התורה שבעל פה - אז והיום

הרב מרגליות מסביר,¹⁸ שבאותה תקופה נעשו השתדלויות להתאחד חזרה לבית אחד. המהלך מצליח אך אינו מושלם, ויש בתוך המרכז הזה מחלוקות. לבסוף מצליחים להיתכנס באופן חד פעמי למעמד אחד בראשות רבי אליעזר בן עזריה, "ולא היתה הלכה שהיתה תלויה בבית המדרש שלא פירשוה", ו"עדיות בו ביום נשנית, וכל היכא דאמרין 'בו ביום', ההוא יומא הוה", כמסופר במסכת ברכות (כז ע"ב - כח ע"א).¹⁹

אחרי התפצלות בית הלל ובית שמאי, נעדר מרכז תורני אחיד של חכמי הדור המובהקים והמקובלים על כולם. ובהימשך הצרות על עמנו המצב הידרדר עוד. בתחילת תקופת התנאים, דור שני לתנאים לערך,²⁰ נחרב בית המקדש השני. כמה עשרות שנים לאחר מכן דוכא מרד בר כוכבא, ואז נפלה העיר ביתר וטור מלכא תוך חורבן והרס עצום. בזמן זה הפירוד בעולם התורה מתרחב עוד יותר. נוצרים בתי מדרש שונים, וכל תלמיד לומד מרבו את התורה שבעל פה כפי שהוא מלמדה ומושפע גם מפסיקתו בנושאים השנויים במחלוקת. ל'משנה' שנלמדה ונשנתה בפי התלמידים נוספו הפסיקות הפרטיות של רבם. כך נוצרו 'משנת רבי עקיבא' (סנהדרין כז ע"ב), 'משנת רבי אליעזר' (מנחות יח ע"ב), 'משנת רבי אליעזר בן יעקב' (עירובין סב ע"ב), משנת

¹⁸ יסוד המשנה ועריכתה, פרק א עמ' יב-יד.

¹⁹ וביתר פירוט: כדי שלא יגדל הפירוד בעולם התורה, חזרו בית שמאי ובית הלל והתכנסו לבית דין אחד בראשות בית הלל. גם בתוך המוסד הזה היו קשיים רבים, כמסופר בגמרא שם, כמתבקש בעקבות צמצום שני בתי מדרש שונים למרכז אחד. וכן גם אז נשארה החלוקה בין תלמידי בית שמאי שלמדו את תורתם מתלמידי שמאי, לבין בית הלל. לבסוף העמידו את רבי אליעזר בן עזריה מבית הלל לנשיא ולא היתה הלכה תלויה שלא פירשוה, אז גם פסקה הבת-קול הלכה כבית הלל (עירובין יג ע"ב).

²⁰ ביניהם: רבן גמליאל, תלמידי רבן יוחנן בן זכאי - כגון רבי יהושע ורבי אליעזר, ועוד. (החכמים המוזכרים הם החכמים שסביבם היו האירועים בניסיון איחוד הבתים).

רבי מאיר (הרב מרגליות מסביר שזו הכוונה באמירה 'סתם משנה רבי מאיר'²¹) ועוד.²²

אמנם גם באותה תקופה, על אף המחלוקות, התורה חיה ומתפתחת. שושלת הסמיכה ממשיכה והסנהדרין קיימת ופועלת, אף שלא כמרכז פסיקה בלעדי. בתקופה של סוף בית שני, בית המקדש עצמו תפס מקום פחות מרכזי ולא היה 'שייך' בצורה מובהקת ליהדות האורתודוכסית, ה'פרושים'. המלכויות התערבו בסדרי המינויים בו, ושימשו בו כהנים גדולים צדוקים.

בזמן החורבן ביקש רבן יוחנן בן זכאי את העיר יבנה וחכמיה על מנת שתשמש מרכז תורני חלופי וקיבל זאת (גיטין נו ע"ב). זו הגלות הראשונה מתוך עשר הגלויות שגלתה הסנהדרין (ראש השנה לא ע"א-ע"ב). הסנהדרין התמידה עד לתקופת האמוראים (כפי שנביא מהרמב"ן והרמב"ם להלן). גם בתקופה שאחרי החורבן תיקנו הסנהדרין תקנות, כ'תקנות אושא' (בבא בתרא כח ע"א ועוד).

עריכת המשנה

שלב משמעותי ביותר בגלגוליה של התורה שבעל פה הוא עריכת המשנה²³ וכתיבתה²⁴. טעם כתיבת המשנה על אף האיסור של

²¹ יסוד המשנה ועריכתה, עמוד יח הערה נ.

²² איגרת רב שרירא גאון (הנוסח הספרדי. בתוך מבוא לתלמוד, הוצאת שוטנשטיין, עמודים 515-516 ועמוד 519). ובדברי הרב מרגליות שם עמודים טז-יח.

²³ לאמיתו של דבר נחלקו הראשונים (וגם החוקרים), אם רבי הוא שכתב את המשנה. יש הטוענים שרבי רק ערך וחתם את המשנה, אך היא נשאה על-פה. אעתיק כאן ממה שכתב הרב שלמה זלמן הבלין במבוא ל'תורתן של גאונים' (חלק ה - כתיבת תורה שבעל פה, עמוד 25): "כמקובל, חכמי ספרד (רב ניסים גאון בהקדמה לספר המפתח, מבוא התלמוד המיוחס לרבי שמואל הנגיד, הרמב"ם ועוד) סוברים שכל חכם וחסם היה כותב לעצמו, ורבי כתב את המשנה, ואילו חכמי אשכנז, כגון רש"י (בבא במציעא לג ע"ב, עירובין סב ע"ב ועוד), הסמ"ג (הקדמה) והמרדכי (שבת פרק כל כתיבי) סוברים דלא נכתב כלום בימי הראשונים

התורה שבעל פה - אז והיום

"דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרם בכתב" הוא - משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (הליכות עולם המובא להלן), והיינו כמו שכתב רש"י לגבי כתיבת התלמוד: "שהתלמוד לא ניתן לכתוב אלא מפני שהתורה משתכחת".²⁵ כתיבת המשנה, שנעשתה בתקופה של הידרדרות גדולה שהחלה בחורבן הבית ובגלויות ובשמדות שלאחריו וגרמה לפיזור ופירוד בעולם התורה ובתי המדרש, בנוסף ללככות שנתמעטו והקשו על לימוד התורה בעם, הייתה חיונית להמשך קיום התורה. כך רב שרירא גאון מסביר באגרתו וכך כתב גם הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה: "ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה, לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין והצרות מתחדשות ובאות ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות, חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכת. וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים".²⁶

בזמן רבי היה שקט ויחסים טובים שררו עם השלטונות (ראה בגמרא בגיטין המובאת להלן), אותו ניצלו רבי וחבריו להרביץ תורה בתלמידים רבים. בהזדמנות זו ערך רבי את המשנה, על ידי ליקוט ועריכת משניות קודמות לכדי משנה אחת אחידה ומדויקת הכוללת

לא המשנה ולא התלמוד, ורק בדורות האחרונים, בימי רבנן סבוראי, התירו לכתוב מפני שחכה המצויה".

אך לענייננו אין זה משנה. העניין הוא עצם עריכת קובץ קבוע ואחיד לכולם על מנת לשמר את התורה בעם.

²⁴ אולי לפני כן יחידים כתבו לעצמם, וניתן לציין כדוגמא את מגילות הסתרים הנזכרות כמה פעמים בתלמוד.

²⁵ מקור ביטוי זה בדברי הגמרא (גיטין ס ע"א) על כתיבת "ספרא דאגדתא". רש"י (שם ע"ב ד"ה ודברים שבע"פ) כתב זאת גם על כתיבת התלמוד, וזה המקור שמביאים גם לגבי כתיבת המשנה.

²⁶ הערה מאת הרב אליהו דורדק: עוד יש להוסיף, שרבי חי בסוף 'אלפיים שנות תורה'. זה יכול להסביר את הירידה הרוחנית ומיעוט הסמכות של האמוראים כנגד התנאים.

ומתמצתת את שלפניה.²⁷ וכך כתב הרב שמשון מקינון בספר הכריתות (ה, ב, נח):²⁸ "אף על פי שרבי סדר המשניות, סדורות היו המשניות קודם לכן, אלא שסתם הלכתא", וכמו שראינו לפני כן - 'משנת רבי אליעזר בן יעקב' וכו'. כתיבת המשנה באה ליצור חיבור המרכז את כל התורה שבעל פה עד זמנו, כדי שתילמד על ידי כל ישראל בלשון אחת, המדויקת והקצרה ביותר. דבר זה מיקל ביותר על הלימוד. בנוסף, כמו שכתב ספר הכריתות, יש בחיבור זה גם פסיקה, כגון בהשמטת חלק מהדיעות ובכתיבת דעה אחת ב'סתמא'.²⁹ בדבר זה אולי יש גם ניסיון לאחד את הפסיקה בעם לאחר כל המחלוקות שנוצרו. אמנם אין זו פסיקה גמורה. לא בכל המקרים רבי פוסק, וגם במה שפסק - לא הכל נתפס והתקבל בישראל. מצינו הרבה פעמים בגמרא שחלקו על המשנה על סמך מקורות אחרים: "מתניתין יחידאה היא" וכדומה.

עריכת המשנה באה לאחד במקצת בין הקרעים בלימוד התורה. אם לומר זאת באירוניה: אם אין מרכז חי לתורה, לפחות שיהיה מרכז 'מת' של משנה אחידה המתמצתת את ההלכות מבתי המדרש השונים בנוסח אחיד. בנוסף, המשנה יכולה לשמש כ'צידה לדרך' לזמנים הקשים של הגלות. כך תשתמר התורה בישראל. במוכן זה המשנה משמשת כתורה שבכתב. זה נעשה בדיעבד, מתוך ההכרח, כמו שנתבאר לעיל. "ועמד הוא [רבי] ובית דינו בהסכמת החכמים שהיו בזמנו, לחבר ספר בקבלה הנתונה בסיני, וסמכו על המקרא שכתוב

²⁷ דוגמא לדבר אפשר להביא מהמשנה בתחילת מסכת קידושין. המשנה הראשונה פותחת: "האשה נקנית בשלוש דרכים... נקנית בכסף, בשטר ובביאה". לאחר מכן מביאה המשנה שנחלקו ב"ש וב"ה לגבי הקניין הראשון: "בכסף - בית שמאי אומרים בדינר ובשווה דינר. ובית הלל אומרים בפרוטה ובשווה פרוטה". נראה אם כן שהיתה בידם משנה קדומה על דרכי הקניין של האישה, ונחלקו הם ביישומן.

²⁸ הביאו הבית יוסף ב'כללי הגמרא' על הליכות עולם, אות א.

²⁹ למאן דאמר הלכה כסתם משנה (ר' יוחנן), עיינו שבת מו ע"א ועוד. הרב מרגליות (יסוד המשנה ועריכתה פרק ה, עמוד לג) טוען יותר מכך, שרבי תמיד כתב את הדעה שכמוהו הוא פוסק - אחרונה (ואב לכולם - בית שמאי ואז בית הלל).

התורה שבעל פה - אז והיום

"עת לעשות לה' הפרו תורתך" (הליכות עולם תחילת שער ראשון), ומכאן תוקפה של המשנה.

רבי, שהיה חכם עצום, ועליו אמרו (גדרים מא ע"א): "כי הוה גמיר רבי תלת עשרי אפי הילכתא", ופירש רב שרירא גאון באיגרתו³⁰ - "תלת עשרה אנפי הויין ביני רבנן במתניתין והוה רבי גמיר כולהון [שלושה עשר אופנים היו בין החכמים על כל משנה, והיה לומד רבי את כולם]". ועוד אמרו (גיטין נט ע"א): "מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד" - הוא זה שעשה את העבודה המופלאה הזו.

רבי, בכתיבת המשנה, חותם את תקופת התנאים הנקראת 'משנה': "רבי ור' נתן סוף משנה" (ב"מ פו ע"א). ומשמעות חתימה זו מפרש רש"י: "הם כללו האמור בדורות שלפניהם וסדרו את המסכתות ואחריהם לא יוסיפו אלא מעט".

בסך הכל ארכה תקופת התנאים כמאתיים שנה.

תקופת האמוראים ועריכת הגמרא

בניגוד לתקופת התנאים, שבה יש לנו מפגש בעיקר עם חכמי ארץ ישראל, בתקופת האמוראים אנחנו פוגשים גם - ואולי בעיקר - את תורתם של חכמי בבל. בסוף גם התלמוד הבבלי הוא אשר התקבל בעם ישראל. בהימשך צרות הגלות נמשכת מן הסתם גם ההידרדרות במצב התורה שבעל פה באומה. ההתפצלות לעוד ועוד מחלוקות ממשיכה, כפי שניתן לראות בתלמוד. באותו זמן עוד יש סנהדרין בראשות זרעו של רבי (בערך שבע דורות מבניו של רבי שימשו אחריו בראשות הסנהדרין, עד הלל השני מתקן הלוח) ובתי דין הפועלים בכפוף לשלטון הנוכרי.

³⁰ בהוצאת שוטנשטיין (בספר 'מבוא לתלמוד') עמוד 516.

כתב הרמב"ם (הקדמה למשנה תורה): "ובית דין הגדול של שבעים בטל מכמה שנים קודם חיבור התלמוד". ובדומה לכך כתב הרמב"ן בספר הזכות (גיטין יח ע"א): "שהרי משנת תר"ע לשטרות, בימי הלל בנו של רבי יהודה נשיאה, בטלה סנהדרין בארץ ישראל ובטלו מומחין ממנה, והוא שתקן סדר העיבור ועיבר שנים וקידש חדשים לדורות, כיון שאין שם בית דין כלל ולא תוקעין ולא משמטין ולא משלחין עבדים - אין יובל נוהג".

על הסמיכה (וממילא על בתי הדין) כותב הרמב"ן (שם לו ע"א): "שמיימי רבי הלל הנשיא שתקן לנו סדר מועדות וקידש לדורות על פי מנין שאנו מונין בו, שוב לא היה בית דין בארץ ישראל ראוי לקדש, וכל שכן בימי רב אשי, שכבר בטלו מומחין בארץ-ישראל [לגמרי]. יש דיונים רבים על הזמן שבו נפסקה הסמיכה לגמרי ויש אף שממשיכים אותה עד תקופת הרמב"ם. על כל פנים, בין תקופת האמוראים לראשונים ניתק קשר הסמיכה, הסומך כל דור אל שלפניו וקושרו אל שלשלת הדורות המגיעה עד משה רבינו.

מאז חתימת המשנה בידי רבי, היא היתה המשנה שאותה למדו בכל בתי המדרש. כל האמוראים היו בקיאים בה,³¹ בניגוד לשאר המשניות ה"חיצוניות", הנקראות מאז "ברייתות". מפאת הקיצור שבמשנה כתבו רבי חייא ורבי אושעיא את התוספתא,³² פירוש והרחבה למשנה. המשנה היא סידור ההלכות, ועל בסיסם למדו ודנו בבתי המדרש השונים. לימוד הטעמים והשקליא־וטריא סביב המשנה הוא הנקרא תלמוד.

בתקופת האמוראים, לאחר מות רבי, התמעט הלב עוד, "וכל דרא דבתר דרא ממעיט ליבא" (אגרת רב שרירא גאון), עד שגם הטעמים והדיונים סביב ההלכות היו בסכנת שכחה והיו צריכים להסביר אותם בפירוט והרחבה. וכמו שכתב רב שרירא גאון: "ו[דקי] נמי דוקיי

³¹ עיינו רש"י חולין יג ע"ב ד"ה ולא.

³² עיינו לדוגמא רש"י עירובין יט ע"א ד"ה בדבי ריב"ז.

התורה שבעל פה - אז והיום

והווי דמוסיפין ומחדשין רבנן בתראי - ולא (מאי) דלא הויין ידעין ליה רבנן קמאי, אלא דשבקינהו לדרא [דאתי] בתריהון לאגדוריה בהו, ולא איצטריך עלמא להו בימיהון". לכן הוצרכו לכתוב ולסכם גם את אלו, בתלמוד הבבלי והירושלמי. בנוסף, בתלמוד נכתבו הדיונים שהתחדשו במשך הזמן, וכמו שכתב רב שרירא גאון: "דכל דרא ודרא קבעין ביה [בתלמודא] מילי מן ספיקי דמיחדשן [להון] ומעשים ובעיי [דמתבעו להו]". וכן כתב הרמב"ם (בהקדמה למשנה תורה) במטרת חיבור התלמודים: "ענין שני התלמודין הוא פירוש דברי המשנה וביאור עמוקותיה, ודברים שנתחדשו בכל בית דין ובית דין מימות רבינו הקדוש ועד חיבור התלמוד. ומשני התלמודין, ומן התוספתא, ומספרא ומספרי ומן התוספתות - מכולם יתבאר האסור והמותר, והטמא והטהור, החייב והפטור, והכשר והפסול, כמו שהעתיקו איש מפי איש משה מסיני".

את התלמוד הירושלמי ערך רבי יוחנן, וכמאה שנים אחריו (רמב"ם שם) ערך רב אשי את התלמוד הבבלי.³³ התלמוד הבבלי הוא זה שהתקבל בעם ישראל כמרכזי ללימוד התורה שבעל פה, ואולי משם נובע תוקפו כפי שכותב הרב קוק ב'לנבוכי הדור' (פרק יג): "חתימת התלמוד הלא באה מקבלת האומה כולה את התלמוד לספר מחוקק לדון על פיו בכל דרכי התורה".

את התלמוד ערך רב אשי, שעליו, כמו על רבי, אמרו בגמרא (גיטין נט ע"א): "מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד". גם גדולה היתה לרב אשי, וכנראה גם כאן היתה הנחה מעול השלטון, ופסק-זמן זה הוא שאיפשר את עריכת התלמוד. כך כתב הריטב"א (יומא נז ע"א) בשם תשובת הרמב"ם, בהסבר לדברי הגמרא בסנהדרין (כד ע"א) "במחשכים הושיבני כמתי עולם זה תלמודה של בבל",³⁴

³³ לפחות את הבסיס, ואחריו עד תקופת הסבוראים ערכו אותו עוד.

³⁴ ריא"ז במקום כתב: "שעל ידי הגלות שגלו והטלטול שנטלטלו נשתכחה תורה מהם, והוצרכו לדקדק ולפלפל".

שרק בזמן רבה, רב יוסף, אב"י ורבא היו שמדות, "אבל אחר כך נתגברה התורה בבבל, כל שכן בימי רב אשי דאמרינן מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד".³⁵

במעשה כתיבת התלמוד חותמים רבינא ורב אשי את תקופת האמוראים: "רבינא ורב אשי סוף הוראה" (בבא מציעא פו ע"א). משמעות חתימה זו פירש רש"י: "עד ימיהם לא היתה גמרא על הסדר אלא כשהיתה שאלה נשאלת בטעם המשנה בבית המדרש... כל אחד ואחד אומר טעמו, ורב אשי ורבינא סידרו שמועות אמוראין שלפניהם וקבעו על סדר המסכתות כל אחד ואחד אצל המשנה הראויה והשנויה לה והקשו קושיות שיש להשיב ופירוקים שראוים לתרץ, הם והאמוראים שעמהם, וקבעו הכל בגמרא...".

וכתב הרמב"ם (בהקדמה לפירוש המשנה):³⁶ "וכאשר מתו כל החכמים עליהם השלום שהאחרונים מהם רבינא ורב אשי וכבר נשלם התלמוד, הרי כל מי שעמד אחריו אין מטרתו אלא הבנת דבריהם שחברו בלבד, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע".

מזמן המשנה, כמעט ואין עוד שמועות חדשות, ובבתי המדרש דנים רק בדברי התנאים שלפניהם. ומזמן הגמרא, אין דיונים ושקלא־וטריא חדשים, אלא רק פירושים ובירורים בדברי הגמרא.

בסך הכל ארכה תקופת האמוראים כשלוש מאות שנה.

התקופות שאחרי חתימת התלמוד

ואחר בית דין של רב אשי, שחובר התלמוד בימי בנו וגמרו, נתפזרו ישראל בכל הארצות פיזור יתר, והגיעו לקצוות

³⁵ בריטב"א במקום מביא דברים אלו בשם הרמב"ם. בעין יעקב על הגמרא בסנהדרין הביא 'הכותב' את דברי הריטב"א אך כתב שהם מהרמב"ן. התשובה נמצאה חתומה בשם רבי מימון אבי הרמב"ם.
³⁶ תרגום הרב קאפח למשנה עמוד כה עמודה ראשונה.

התורה שבעל פה - אז והיום

ולאיים הרחוקים, ורבת קטטה בעולם, ונשתבשו הדרכים בגייסות, ונתמעט תלמוד תורה, ולא נכנסו ישראל לתלמוד בישיבותיהם אלפים ורבות כמו שהיו מקודם, אלא מתקבצים יחידים, השרידים אשר ה' קורא, בכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה, ועוסקים בתורה ומבינים בחיבורי החכמים כולם, ויודעים מהם דרך המשפט היאך הוא, וכל בית דין שעמד אחר התלמוד בכל מדינה ומדינה, וגזר או התקין או הנהיג לבני מדינתו או לבני מדינות - לא פשטו מעשיו בכל ישראל... (רמב"ם הקדמה למשנה תורה).

מאז חתימת התלמוד - על פיו יישק כל דבר. זה מה שיש לנו ביד, זה החיבור שלנו. וכך כתב הרמב"ם (הקדמה למשנה תורה): "נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה, ושגזרו גזרות, והתקינו תקנות, והנהיגו מנהגות. ופשטו גזרתם ותקנותם ומנהגותם בכל ישראל, בכל מקומות מושבותם". בתלמוד נמצאת כל התורה שבעל פה כפי שנמסרה למושה מסיני, וכל התקנות והגזרות שהתווספו במשך הדורות והתקבלו על כל ישראל.

במצב זה ישנם חסרונות גדולים: א - התלמוד נולד אחרי היווצרות המחלוקות ופירוד הפסיקה, ואחרי התמעטות הלבבות והצורך בפירוט והסברה רחבה כל כך. ב - כפי שכתב הרמב"ם, זמן התלמוד הוא "סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה". כלומר, אחר כך כמעט ואין יצירה בתורה שבעל פה, כיון שאין לנו סנהדרין ואף לא סמוכים, וקשה מאוד לרכז את רוב חכמי ישראל לתקן תקנות ולגזור גזירות. דבר זה יוצר מחויבות להישאר צמודים למקורות הקדומים, על אף שהמושגים משתנים והמציאות משתנה. התורה שבעל פה לא מתפתחת בצורה טבעית אלא בצורה מצומצמת, סגורה ושמרנית. וממילא, היא מאבדת מה'חיות' שלה, מההתאמה למציאות, החיבור לחיים. כל זה יכול להביא למציאות של לחץ כלפי התורה וחלילה אף הרגשת ניכור. התכנים יכולים להיראות חלילה יבשים, פרימיטיביים ולא רלוונטיים.

תקופת הסבוראים היתה רוויית שמדות וגזירות, ולכן אין עדויות מספיקות לגבי המאורעות שהתרחשו אז, ואין אנו יודעים עליהם הרבה. תקופה זו היא מעין 'חור' בהיסטוריה.

בתקופת הגאונים המרכז התורני היה בישיבות סורא ופומבדיתא (שהתחילו עוד בזמן האמוראים), וחכמיהם היו עונים לשאלות בהלכה שנשאלו מתפוצות הגולה. "מנהג שתי הישיבות" מוזכר רבות בספרי הראשונים ומשמש מקור קדום לפסיקת ההלכה.³⁷

מתקופת הגאונים אין כמעט פרשנות שיטתית על הש"ס, אלא בעיקר שו"תים בהם נידונות סוגיות שונות בעקבות השאלות שנשאלו הגאונים. וזאת - כך נראה לי פשוט - בגלל הסמיכות לזמן חתימת התלמוד. הצורך בכתיבת המשנה התעורר לאחר היווצרות המחלוקות, השכחה וירידת הדורות, וכך גם בכתיבת התלמוד, שהוא הפירוש וההרחבה למשנה. ונראה שזה בטעם גם ביחס לשלב הבא - הפירושים לתלמוד, שהחלו זמן מה אחרי חתימתו.

תקופת הסבוראים והגאונים ארכה כחמש מאות וחמישים שנה.³⁸

בתקופת הראשונים, היו עוד צרות רבות. כך מעיד הרמב"ם על זמנו (הקדמה למשנה תורה): "בזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתר...". וכך כתב המאירי בסדר הקבלה:³⁹ "מעט גאונות רבינו חננאל והנה, נתמעטה ידיעת החכמים והתרחבה מעלת החיבורים והפירושים, מפני שמזמן פטירת רבינו רב האי גאון [מאחרוני הגאונים] גדלו הצרות, וגונב לב הבריות לתת את העולם בליבם מרוב צורכם אליו לרוב העולים

³⁷ עיינו למשל ברי"ף בבבא קמא ל ע"ב, ראש השנה יא ע"א.

³⁸ לגבי סוף תקופת הגאונים - ראיתי בספר 'מסורת התושב"ע' (עמוד 353) של הרב שלמה זלמן הבלין (הנכד) שמסביר, שתקופת הגאונים הסתיימה כאשר ירד מעמד הישיבות המרכזיות בבבל וקמו מרכזי תורה אחרים.
³⁹ הוצאת מוסד הרב קוק עמוד פא טור ראשון.

התורה שבעל פה - אז והיום

והמיסים והתשחורת והגזירות ומעומס האומות עלינו". בזמן הזה, מתחברים עשרות פירושים לש"ס, וביניהם - אינספור מחלוקות.

וכנ"ל, אין דומים החיבורים שאחרי חתימת התלמוד לחיבורים שלפניהם. בחיבורים שלאחר חתימת התלמוד יש הרבה פחות יצירה וחדושים. זאת בנוסף להתרבות הדעות והמחלוקות.

תקופת הראשונים ארכה כארבע מאות שישים שנה.

במשך הדורות הגלגל חוזר על עצמו וכדור השלג גדל וגדל. כל דור לומד את התורה על כל 'שכבותיה' עד אליו. המשנה, התלמוד, פירושי הראשונים ופירושי האחרונים עד אליו. וכל דור מוסיף את ה'שכבה' שלו בהבנת התלמוד ובשלב מאוחר יותר אף בהבנת מפרשיו, מה שיוצר מחלוקות גם בפירושי הראשונים, וחוזר חלילה.

בהקדמות של הרבה ספרים אפשר לראות את השתלשלות התורה והתרחבות המחלוקות והכתיבה וסיבותיהם, כאשר כל אחד מדבר על המצב בדורותיו או אף על כל התהליך עד אליו, ואת הצורך החדש שנוצר אותו הוא בא למלא. החל בהקדמת הרמב"ם, הקדמת השלטי גיבורים לחיבורו ולעבודתו בעריכת דף הגמרא עם הציונים והראשונים כפי שהוא לפנינו, הקדמת הטור, הבית יוסף, המגילת אסתר, התוספות יום טוב,⁴⁰ ועד להקדמת המשנה ברורה ובעל ערוך השולחן (על חלק יורה דעה).

'משנה תורה' לרמב"ם, הבית יוסף והשולחן ערוך

המשנה והגמרא הם החיבורים היחידים המסכמים את התורה שבעל פה והמסקנות והתקנות עד לזמנם שהתקבלו בכל ישראל. אך בהמשך התחברו עוד שני חיבורים, שהם אבני דרך משמעותיים בעניין זה, ה'משנה-תורה' לרמב"ם והשולחן ערוך:

⁴⁰ בהקדמתו לפירוש המשנה, וגם לחיבוריו - ה'דברי חמודות' ו'מעדני יום טוב'.

בחיבור 'משנה-תורה' של הרמב"ם, יש ניסיון ליצור חיבור נוסף שיקיף את כל התורה שבעל-פה. וזו לשון הרמב"ם בהקדמתו:

בזמן הזה תקפו צרות יתירות ודחקה שעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתתרה... ומפני זה נערתני חצני... וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורין בענין האסור והמותר, והטמא והטהור, עם שאר דיני התורה, כולן בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק. לא זה אומר בכה וזה אומר בכה, אלא דברים ברורים, קרובים נכונים, על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החיבורין והפירושין הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו. עד שיהיו כל הדינים גלויים לקטן ולגדול, בדין כל מצוה ומצוה, ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים. כללו של דבר: כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה, עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבינו ועד חיבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהן שחיברו אחר התלמוד. לפיכך קראתי שם חיבור זה "משנה תורה", לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

ואמנם חיבור זה תופס מקום משמעותי ביותר בעולם ההלכה, אך ודאי אין הוא כחיבור המשנה והגמרא. רבי חסדאי קרשקש (אור ה' הקדמה) תמה על הרמב"ם: "והתימה הגדולה והפליאה העצומה, איך עלה על רוחו ואיך דמה, שיונחו כל ספרי זולתו מהקודמים, ותהא כלל התורה שבעל פה מסורה לחיבורו, עד שקראו משנה תורה".

רבי יוסף קארו כתב את הבית יוסף ואחריו את השולחן ערוך. בהקדמתו לבית יוסף כתב: "...ואם יאמר אדם בכל דין, שיצטרך

התורה שבעל פה - אז והיום

לחקור שורשו ומוצאו בדברי הגמרא והמפרשים והפוסקים כולם -
יכבד הדבר עליו מאוד... על כן... ניערתי חוצני... והסכמתי לחבר
ספר כולל כל הדינים הנוהגים בביאור שרשיהם ומוצאיהם מהגמרא
עם כל חילוקי סברות הפוסקים איש לא נעדר...". ובהקדמה לשולחן
ערוך כתב על חיבור הבית יוסף: "החיבור הגדול שחברתי על
הארבעה טורים אשר קראתיו בית יוסף אשר כללתי בו כל הדינים
הנמצאים בכל הפוסקים חדשים גם ישנים עם מקומות מושבותם
בחצריהם ובטירותם, בתלמוד בבלי, בתלמוד ירושלמי, בתוספתא,
בסיפרא, בסיפרי, במכילתא, ודברי המפרשים והפוסקים ובעלי
התשובות חדשים גם ישנים". ספר מסכם את הדינים בתורה שבעל
פה הנוהגים בזמנו, על כל השתלשלויותיהם והמחלוקות שיש בהם.

על השולחן ערוך כתב בהקדמה לבית יוסף: "ועלה בדעתי שאחר כל
הדברים אפסוק הלכה ואכריע בין הסברות...".⁴¹ ובהקדמה לשולחן
ערוך כתב: "ראיתי אני בלבי כי טוב ללקוט שושני ספירי אמריו בדרך
קצרה בלשון צח וכולל יפה ונעים למען תהיה תורת ה' תמימה
שגורה בפי כל איש ישראל".

ב. ענין הפלפול והפרטים בתורה שבעל פה

פתיחה

ראינו תהליך גדול של 'ירידת-הדורות'. על יחס האחרונים לראשונים
אומרת הגמרא (שבת קיב ע"ב): "אמר ר' זירא אמר רבא בר זימונא, אם
ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים ואם ראשונים בני אנשים אנו
כחמורים, ולא כחמורו של ר' חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר
אלא כשאר חמורים". ועוד (עירובין נג ע"א): "אמר ר' יוחנן לבן של
ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כפתחו של היכל ואנו כמלא

⁴¹ ועיינו שם למה בסוף לא הכריע.

נקב מחט סידקית... אמר אביי ואנן כי סיכתא בגודא לגמרא, אמר רבא ואנן כי אצבעתא בקירא לסברא, אמר רב אשי אנן כי אצבעתא בבירא לשכחה". וכך גם בהמשך הדורות, כל דור מעיד על קטנותו ביחס לגדולי הדורות הקודמים.

ועם ירידת הדורות, עוד חיבורים מתווספים כ'מתווכים', ונהיים חלק משובשת התורה שבעל פה. התורה 'מתפרטת' עוד ועוד, לובשת צורה יותר 'טכנית' ופרטית, אנחנו הולכים ומתרחקים מהיסודות ומהטעמים.

אמנם אף על פי שאמרנו שההתפרטות היא תוצאה של ירידת הדורות, אסור להמעיט בערך של העיסוק בפרטים. לא נכון לחשוב שלעיסוק זה רק 'נמשכנו' ו'הידרדרנו' ואיבדנו את דרך הלימוד ה'אמיתית'. אמנם הייתה הידרדרות, אך מה שהיא גרמה - זה את הצורך לעסוק הרבה בפרטים, וממילא לאבד מהחיבור לעקרונות והכללים. הגדרים המדוקדקים הפרטיים חשובים ביותר, אך מהסיבות שנתבארו - הוצרכנו להעמיק בהם על חשבון הכללים, והתרחקנו, בעל כרחנו, מהיסודות.

בפרק זה ננסה להבין את עניין הירידה שבצורך המורחב לעסוק בפרטים (שאת סיבותיה ראינו עד עכשיו), ומנגד - את החשיבות לעסוק בהם ולהעמיק על-ידם את הלימוד.

דרך הלימוד וההוראה האידיאלית של תורה שבעל פה

אנחנו מקובעים בהבנת משמעות התורה שבעל פה ודרך לימודה כפי שהיא במציאות שלנו עכשיו. צריך להיפתח להבנת דרך אחרת. למציאות של תורה שב-ע-ל - פ-ה.

התורה שבעל פה - אז והיום

סיבה מרכזית להיות התורה שבעל פה בעל פה, היא הצורך ב'תקשורת' עם הזמנים השונים והתקופות המתחדשות. כך כותב בעל העיקרים (ג, כג):

ועוד, לפי שאי אפשר שתהיה תורת השם יתברך שלמה באופן שתספיק בכל הזמנים, לפי שהפרטים המתחדשים תמיד בעניני האנשים, במשפטים והדברים הנפעלים, הם רבים מאד משיכללם ספר, על כן נתנו למשה בסיני על פה דרכים כוללים נרמזו בתורה בקצרה, כדי שעל ידם יוציאו החכמים שבכל דור ודור הפרטים המתחדשים. והם הדרכים שנזכרו בתורת כהנים בתחלתו באותה ברייתא המתחלת רבי ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות התורה נדרשת...⁴²

הרמב"ם כתב בהקדמת המשנה: "ואין זמן שלא היה בו התבוננות וחדוש הענינים. והיו חכמי כל דור משימים דברי הקודמין עיקר והיו לומדין מהם ומחדשים ענינים. והעיקרים המקובלים לא נחלקו בהם". על פי זה נבין את משמעות כתיבת התורה שבעל פה והשלכותיה על

⁴² בטעם למה לא נכתבה התורה שבעל פה נאמרו כמה פירושים. עיינו עירובין (כא ע"ב): "שמא תאמר: אם יש בהן [בדברי סופרים] ממש, מפני מה לא נכתבו?! אמר קרא: עשות ספרים הרבה אין קץ". תשובה זו מקבילה לדברי בעל העיקרים. שאי אפשר לכתוב את התורה לכל הדורות. אלא שהיא לכאורה מדברת על תקנות וגזירות חכמים ובעל העיקרים מדבר על לימוד ביג' מידות.

בשמות רבה (מו, א) כתוב: "... אמר לו [הקב"ה למשה] איני מבקש לתנה להם בכתב, מפני שגלוי לפני שעובדי כוכבים עתידים לשלוט בהם וליטול אותה מהם ויהיו בזויים בעובדי כוכבים, אלא המקרא אני נותן להם במכתב, והמשנה והתלמוד והאגדה אני נותן להם על פה, שאם יבואו עובדי כוכבים וישתעבדו בהם יהיו מובדלים מהם".

עוד יש להעיר, שאנחנו מדברים רק על החלק המתחדש שבתורה שבעל פה. אבל יש גם חלק קבוע - הלכה למשה מסיני (שנסמכה או לא נסמכה על הפסוקים, עיינו בהקדמת הרמב"ם לפירושו למשנה) שהקבלה בו ברורה. על זה צריכים אנו לדברי המדרש רבה (שמדבר גם על משניות, שבהם יש הרבה הלכות מקובלות ופסוקות. בשונה מהגמרא בעירובין המדברת על דברי סופרים ורבי יוסף אלבו שמדבר על לימוד ביג' מידות) (כן העיר הרב שמואל קידר בספרו 'תורת אהל' במאמר הפתיחה הערה ב).

המעמד והמצב של התורה שבעל פה. לתהליך כתיבת התורה חלק ניכר בהידרדרות של התורה שבעל פה שהצגנו. התהליך שהחל בכתיבת המשנה, התלמוד, והתפשט עד לאינסוף הספרים המצויים בימינו.⁴³

הדור רביעי,⁴⁴ בהקדמתו, מרחיב את העיקרון הזה, ומבאר אותו בצורה נפלאה:

אבל דע, דהנה החילוק הגדול והנגלה לעין כל שבין תורה שבכתב לתורה שבע"פ הוא, כי תורה שבכתב נמסרה למשה מילה במילה, מבראשית ועד לעיני כל ישראל, ותושב"ע נמסר לו הענין ולא המילות... והנה, כל ענין הנמסר על פה, בטבעו מונח שישונה מאיש לאיש, דכל אחד מכניס בו מעט מהבנתו ומהשגתו הפרטית... ומעתה, מי שאינו רוצה לעקם האמת, יגיע להחלטה, שמה שנמסר פירוש התורה ע"פ ונאסר לכתבה, הוא כדי שלא לעשותה קיום לדור דורות ושלא לקשור ידי חכמי הדור ודור לפרש הכתובים לפי הבנתם. כי רק על זה האופן נבון (נדצ"ל נבין) נצחיית (נדצ"ל נצחיות) התורה, כי שינוי הדורות ודעותיהם, מעמדם ומצבם הגשמי והמוסרי דורשות שינוי דיניהם, תקנות ותיקונים...

ומביא בהמשך דבריו, מדברי המדרש שמואל על אבות (א, א):

ולכן אמר שזאת התורה מסרה ליהושע, לעשות בה כמו שירצה כשיאמר על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין כפי הזמן והמקום, בכל אלו היא שלו לעשות בה מה שירצה. וכן הוא מסרה לזקנים, וזקנים לנביאים, עד אנשי כנסת

⁴³ יוצא דופן בעניין זה הוא החתם סופר, הסובר שגם בימינו האיסור של "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאמרם בכתב" בעינו עומד. עיינו בתשובתו בחלק אורח חיים סימן רח.

⁴⁴ ספר על מסכת חולין של הרב משה שמואל גלזנר (דור רביעי לחתם סופר).

התורה שבעל פה - אז והיום

הגדולה, שהיו גדולים בחכמה ובמעלה ובמנין. וזה אחת מהסיבות למה לא נכתבה תורה שבעל פה אבל נתנה לבית דין הגדול לעשות כמו שירצו.

וממשיך הדור רביעי:

...והיא באמת הילכתא למשיחא, שאם במהרה יבנה בית המקדש ושבו בנים לגבולם, ותוחזר עטרה ליושנה, להיות תורה שבעל פה רק על פה ויהיה אסור בכתב. כי זאת - שימסר פירוש התורה לחכמי דור ודור מבלי שיצטרכו להשגיח על פירושי בתי הדינים הקודמים - תלוי בזה שתורה שבעל פה לא נכתבה ולא נעשתה לה קיום בעת ברזל. אבל מעת אשר רבינו הקדוש וחכמי דורו עקרו את האיסור דדברים שבעל פה אסור לכתבם - פשיט שאסור לן לחלוק על מה שקבעי דורות שלפנינו בכתב למען יעמדו ימים רבים, כי זאת היתה כוונת הכתיבה, לחסום את הדרך בעד הדורות הבאים לחלוק על הראשונים שקודמים...

במצב מתוקן, לבית הדין הגדול, המרכז התורני הבלעדי, יש סמכות לפסוק לפי שיקול דעתו ללא מחויבות להבנות אחרות, והוא מתקן תקנות ומנהל את חיי התורה בעם לפי אופי הדור ומצבו מכל הבחינות.

היום המצב שונה. כפי שראינו, אחרי תהליך היסטורי ארוך כבר אין מרכז תורני אחיד, אין הנהגה ופסיקה אחידה. מצב זה מנציח את המחלוקות, וכובל את ידי החכמים להבנות של קודמיהם ולמושגיהם והמציאות שבה למדו וחיו.

במשך הדורות הלימוד נהיה מסורבל יותר ויותר: במקור, כאשר מעיינים בנושא מסוים בתורה, רואים את הפסוקים (אם יש באותו עניין), ואז את הדברים שנמסרו בעל פה על אותו ענין, ודנים בהם ובטעמיהם עד הגעה למסקנות הלכתיות. מאז היווצרות המחלוקות,

מוסיף כל דור ללימודו את מחלוקת קודמיו בנושא ודן בהם. עד שבימינו, המעבר מלימוד המקורות עד לפסיקת ההלכה נהיה דרסטי. נהיה סוג של ניתוק. ללמוד סוגיא פירושו - ללמוד את המשנה, הגמרא על המשנה, הבנות הראשונים השונות בדברי הגמרא, הוספות האחרונים, מחלוקותיהם ופסיקתם, שולחן ערוך, נושאי כליו, ואחרוני זמנינו. כאשר בכל שלב יש עוד מחלוקות, ועוד פרטי הלכות, ועוד הוספות, וחששות בעקבות הדעות השונות וכו' וכו'.

הנתק בין לימוד ההלכה למקורה וטעמה, יוצר גם ריחוק מהכללים והעקרונות והטעמים שביסוד ההלכה, מה שיוצר מתח והרגשת ניכור חלילה לתורה ומצוותיה.

ודאי שזהו מצב שבדיעבד. אך צריך להכיר בכך שכל העניין של הפלפול, שכולל את ריבוי הפרטים והקושי להגיע למסקנות - קשור לעצם עניינה של תורה שבעל פה. ואז יהיה אפשר להכיר במעלתו:

ננסה אם כן להעמיק במשמעות של הפלפול והקושי בלימוד.

הדקדוקים והפלפול בתורה שבעל פה, תורה שבעל

פה

- 'חושך'

הדקדוקים והפלפול, הם חלק בלתי נפרד מעצם תורה שבעל פה ומהותה. הלימוד השכלי, המעמיק והמפורט - קשה, ודורש מסירות רבה. המאמץ והקושי בדקדוק ובהתפרטויות, הם חלק מהותי מעניינה של התורה שבעל פה. כך כתוב במדרש תנחומא על פרשת נח (פרק ג):

... שלא תמצא תורה שבע"פ אצל מי שיבקש עונג העולם תאוה וכבוד וגדולה בעולם הזה אלא אצל מי שממית עצמו עליה, שנאמר זאת התורה אדם כי ימות באהל (במדבר יט יד). וכך דרכה של תורה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה

התורה שבעל פה - אז והיום

ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל... וזו היא תורה שבע"פ שהיא קשה ללמוד ויש בה צער גדול שהיא משולה לחשך... ולא קבלו ישראל את התורה עד שכפה עליהם הקדוש ברוך הוא את ההר כגיגית... [דבר שלא נאמר על תורה שבכתב] מפני שאין בה [בתורה שבכתב] יגיעה וצער והיא מעט, אלא אמר להן על התורה שבעל פה שיש בה דקדוקי מצות קלות וחמורות והיא עזה כמות וקשה כשאל קנאתה, לפי שאין לומד אותה אלא מי שאוהב הקדוש ברוך הוא בכל לבו ובכל נפשו.

המדרש ממשיך את התורה שבעל פה ל"חושך". דימוי זה מזכיר את דברי הגמרא (זבחים ס"ב ע"ב ועוד) הממשילה את התלמוד הבבלי לחושך: "כי סליק רבין אמרה לשמעטא קמיה דרבי ירמיה, אמר: בבליאי טפשאי אמטול דיתבי בארעא חשוכא אמרי שמעתא דמחשכא". במסכת סנהדרין (כד ע"א) מרחיבה הגמרא עוד על היחס בין התלמוד הבבלי והירושלמי:

אמר רבי אושעיא מאי דכתיב "ואקח לי (את) שני מקלות לאחד קראתי נועם ולאחד קראתי חובלים" (זכריה יא, ז)? נועם - אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שמנעמין זה לזה בהלכה, חובלים - אלו תלמידי חכמים שבבבל שמחבלים זה לזה בהלכה. "ויאמר (אלי) אלה [שני] בני היצהר העומדים וגו' ושנים זיתים עליה" (שם ד, יד), יצהר - אמר רבי יצחק אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שנוחין זה לזה בהלכה כשמן זית, ושנים זיתים עליה - אלו תלמידי חכמים שבבבל שמרורין זה לזה בהלכה כזית... ועניות לבבל נחית, מאי עניות - תורה דכתיב (שיר השירים ת, ח) "אחות לנו קטנה ושדים אין לה". אמר רבי יוחנן זו עילם שזכתה ללמוד ולא זכתה ללמד. מאי בבל? אמר רבי יוחנן בלולה במקרא בלולה במשנה בלולה בתלמוד. "במחשכים הושיבני כמת עולם" (איכה ג, ו) אמר ר' ירמיה זה תלמודה של בבל.

ההבדל בין התלמוד הבבלי לירושלמי בולט מאוד. בעוד הבבלי מתפלפל ודן, מתרץ ומקשה, עד להגעה למסקנה, שגם היא הרבה פעמים לא לגמרי ברורה או נתונה במחלוקת, הירושלמי מקצר מאוד ומגיע למסקנה בצורה קלה. על זה אומרת הגמרא בסנהדרין שהלימוד הבבלי הוא קשה, חשוך, מר ומבלבל. וזה מתחבר לדברי התנחומא לעיל לגבי תורה שבעל פה: גם התורה שבעל פה, וגם הבבלי לעומת הירושלמי - נקראו 'חושך'.

זה יהיה פתח להבין את הדברים הקשים של הגמרא על התלמוד הבבלי.

הפלפול כנובע מהמרחק בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה

השל"ה⁴⁵ מסביר, שסיבת ה"חושך" של התלמוד הבבלי - היא ריחוקן מהתורה שבכתב:

ובמסכת סנהדרין פרק זה בורר (כד ע"א), במחשכים הושיבני כמתי עולם, אמר רבי ירמיה זה תלמודא של בבלי. ולפום ריהטא מאוד תמוהה, כי הוא אור ומאיר עינינו, וגם התורה היא חיינו ואורך ימינו, וקורא אותה מתי עולם... אלא הענין הכל אחד... מאחר שמכל מקום היא היא כדפירשנו, רמוז תורה שבעל פה בתורה שבכתב... רק שנתחשך השכל, מה שהיה ראוי להיות ומלאה הארץ דעה אינו רק הלב לדעת, ואינה מובנת תורה שבכתב רק אחר היגיעה הגדולה. וכמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (ברכות סג ע"ב) אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה, שנאמר זאת התורה אדם כי ימות באוהל. ולזה צריכה תורה שבכתב ביאור ופירוש, דהיינו התלמוד, שאלולי כן היתה מבואר בעצמה,

⁴⁵ תולדות אדם בית חכמה תניינא יג-טו, ועיינו שם בהמשך עוד.

התורה שבעל פה - אז והיום

כמו שענינו רואות בדור אחר - דור של הקדמונים שהיה להם שכל בהיר, היו מבינים דבר עמוק בלי פירוש, אחר כך לא היו מבינים בלתי פירוש, ואחר כך פירוש על פירושם, הכל לפי חשכת השכל. על כן אילו לא חטא אדם והיה שכל בהיר היה מבין תורה שבכתב, ומתוך הבנה זו היה יודע הכל, ולא היה צריך לתורה שבעל פה. רק מכח שחטא וסילק האור והביא מיתה לעולם, הוצרך לייגע ולהיות לו תורה שבעל פה שהוא הפירוש, ולהמית עצמו עליה, עד שהוצרכה תורה שבעל פה להיות נכתבת. ואז מבואר במחשכים הושיבני כמתי עולם זהו תלמוד בבלי, רוצה לומר החושך והמיתה שהביא לעולם גרם לזה...

התורה שבכתב והתורה שבעל פה - אחת הן, כדברי המדרש: ⁴⁶ "כ...כי לא ב' תורות המה, חס ושלוש הס מלהזכיר, רק תורה אחת הנראת כשתים פנים ואחור..." ורק מפני חסרון האדם הוא נצרך לתורה שבעל פה. ועדין, הן צריכות להיות מחוברות ומאוחדות, וכתיאור המבהיל של רב ניסים גאון על לימוד התורה בעבר (בהקדמתו לפירושו לש"ס): "וכאשר האדם היה קורא ועשו להם ציצית, היה אומר כי זו הציצית היא ציצית נשים אותה בכנף הטלית, מספר חוטיה ח' ויש בה ה' קשרים, וידע כל פתרוני הציצית ועניניה, היה שמור אצלו הכל בקבלה ובמסורת. וכן כל מצוה ומצוה היו קוראין אותו, היו יודעין לכמה ענינים מתחלקת כל מצוה ומצוה ומה תחתיה מהפיתרון!" אך מחמת ש"נתחשך השכל" - צריך ללימוד התורה שבעל פה המון השקעה והתמסרות, ופירוש על פירוש' (וכדברי השל"ה לעיל).

על-פי זה, כל התהליך הארוך שתיארנו, הוא בעצם תהליך של 'תושב"עיות', תהליך שבו מתעורר יותר ויותר הצורך בהסברים והרחבות ופירוטים בעל-פה. השורש פחות בהיר, ואז צריך לפרש ולפרט, מה שגם מביא את המחלוקות והספקות.

⁴⁶ אוצר מדרשים (אייזנשטיין) יוחנן בן זכאי עמוד 215.

הלימוד הקשה וה'חשוך' - קשור לעניינה של תורה שבעל פה. ואולי הענין הוא כך: תורה שבעל פה באה להוריד את דברי התורה למציאות, לעולם הזה. ולכן, בצורה טבעית, האידיאלים האלוהיים 'נחשכים' בהיכנסם ללבושי העולם הזה. ואמנם, עדיין הם מאירים וממלאים את האומה קדושה וחיים. ובמשך הדורות, בעקבות איבוד הסנהדרין, היווצרות המחלוקות וחשכת השכל, היה תהליך של 'תושב"עיות', תהליך של ריחוק מהמקור והישקעות בתרגום המעשי ובפרטי המצוות.

מעלת הפלפול והעיסוק בפרטים

כמה שהפלפול קשה ו'חשוך' - יש בו מעלה גדולה. דבר פשוט הוא, שהבנת הפרטים והגדרים והחילוקים השונים היא הבנה יותר עמוקה. נמשיך ללמוד מתוך ההבדל בין חכמי ארץ-ישראל לחכמי בבל:

הגמרא (כתובות עה ע"א) עומדת על היחס שבין בני ארץ ישראל לבני בבל: "אמר אביי וחד מינייהו [מבני ארץ ישראל] עדיף כתרי מינן. אמר רבא וחד מינן כי סליק להתם עדיף כתרי מינייהו, דהא רבי ירמיה דכי הוה הכא לא הוה ידע מאי קאמרי רבנן, כי סליק להתם קרי לן בבלאי טפשאי" (ודוקא הוא קרא להם כך, כי היה יותר חכם מחבריו בארץ ישראל).

ומסביר השיטה מקובצת בשם רש"י: "נראה לי הטעם, כי בני ארץ ישראל טבע הארץ מסייע להם משום דאורא דארץ ישראל מחכים, אבל אינם רגילים ללמוד כל כך בחריפות כמו בני בבל, ולכן בבני בבל ההרגל מסייע ולבני ארץ ישראל טבע הארץ, וטבע הארץ עדיף

התורה שבעל פה - אז והיום

מן ההרגל, אבל כשבן בבל עולה לארץ ישראל הנה ההרגל והטבע מסייעין אותו ומשום הכי עדיף כתרי מנייהו".⁴⁷

ההרגל ללמוד בפלפול הוא מבורך ויש בו מעלה רבה. מעלה שאין למי שעסוק בכללים ולומד בפשטות יותר בלי להיכנס לדקויות ולפלפולים.

לא נכון לחשוב שפעם לא עסקו בפלפול. חכמים בכל הדורות היו עמוקים ומפולפלים. כמה דוגמאות: "במתניתין תנא אלף ושבע מאות קלין וחמורין וגזירות שוות ודקדוקי סופרים נשתכחו בימי אבלו של משה, אמר רבי אבהו אעפ"כ החזירן עתניאל בן קנז מתוך פלפולו" (תמורה טז ע"א). וכן: "[אומר רבי יוחנן] בר לקישא, כי הוה אמינא מילתא, הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא ומפריקנא ליה עשרין וארבעה פרוקי" (בבא מציעא פד ע"א). וכן: "מעיקרא כי הוה מקשי ר"ש בן יוחי קושיא הוה מפרק ליה ר' פנחס בן יאיר תריסר פירוקי, לסוף כי הוה מקשי ר"פ בן יאיר קושיא הוה מפרק ליה רשב"י עשרין וארבעה פירוקי" (שבת לג ע"ב). אלא, שאז היו חכמים יותר (וגם עסקו בפחות מקורות קדומים בקבלה של תורה שבעל פה), והלימוד העיוני בא כמשלים להסתכלות הרחבה והכללית.

נבואה וחכמה

ננסה לגעת קצת ב'מאחורי הקלעים' של התהליך המדובר. ננסה לראות את המשמעות הרחבה יותר של כל המהלכים האלו. ואת המהלך הכללי שמאחורי מגמת הירידה הזאת לכאורה.

רגילים להבדיל בין תקופת הנבואה לתקופת החכמה, בין תקופת תורה שבכתב לתקופת התפתחות תורה שבעל פה.⁴⁸ את תחילת

⁴⁷ ועיינו בדברי הבן-היהודי על כתובות (קיא ע"א ד"ה אע"פ): "ונראה לי הא דעדיף כתרי מנייהו היינו בלימוד העיון והסברה, אבל בלימוד הגרסא בני ארץ ישראל ידעי טפי שבקיאים בשמועות והלכות בלי שיבוש"

תקופת התורה שבעל פה מציינים עם הקמת כנסת הגדולה, וכאירוע מכונן מציינים את פורים שבו הייתה קבלת התורה מחדש ומרצון - "הדור קיבלוה בימי אשורוש".⁴⁹

בתקופה הקדומה, תקופת הנבואה, עם ישראל היה מחובר יותר לשורשים וליסודות. הנבואה היא גילוי של החיבור הישיר והקשר הרציף של עם ישראל עם הקב"ה. חיבור זה מתבטא גם בהקשר זה של אופן קיום התורה והמצוות. לימוד וקיום התורה אינם נפרדים מהתחושה הקבועה של השראת השכינה והקשר הגלוי, הם היו המשכו של אותו קשר וביטוי בפועל, וממילא הוא היה חי ואותנטי, מחובר לטעמים ולמקורות. לכן המשמעות של המעבר מתקופת הנבואה לתקופת החכמה, היא גם המשמעות של כל התהליך של המעבר מתורה שבכתב לתורה שבעל פה.⁵⁰

⁴⁸ עיינו ראש השנה דף לא וברש"י שם סוף עמוד א בהשוואת הגמרא את עשרת הגלויות של השכינה בבית ראשון לעשרת הגלויות של הסנהדרין בשני. משמע שיש הקבלה בין השתיים.

⁴⁹ עיינו מדרש תנחומא תחילת פרשת נח, שעל תורה שבכתב אמרו ישראל נעשה ונשמע ועל תורה שבעל פה כפה עליהם הר כגיגית, ואם כן בפורים קיבלו את תורה שבעל פה (ועיינו מהר"ל הקדמה לאור חדש). עיינו גם בחוברת 'המהפך' של הרב יהושע שפירא, שבה הוא מרחיב על המעבר הזה.

⁵⁰ הנצי"ב ב'קדמת העמק' (הקדמה לפירושו לשאילתות דרב אחאי) מבאר, שיש קשר ישיר בין השראת השכינה בישראל ללימוד והוראת התורה. הוא מסביר שיש שני סוגי לימוד (בצטט קטעים מדבריו תוך כדי): "... ההפרש בזה, דעיקר הוראה בישראל למעשה היה שבט לוי... אבל כחם לא היה אלא להורות לפי שעה, ואין למורה אלא מה שענינו ראות, ובסיעתא דשמיא מכווני להלכה, אבל לא קבעי הלכה לדורות, להכריח שאי אפשר לזון מאותה הוראה, ולא היו כל הדינים מחותכים אצלם. אבל שבט יהודה להיפך, שקול דעתם לא היו מצליח לכיין אל האמת, אבל זה כחם להמציא הכרעות על פי חקירה ופלפול עד שיצא לאור דינים מחותכים שאי אפשר עוד לזון ממנו..." (קדמת הראשון פסקה ד). ההוראה של שבט לוי היתה מתוך השראת השכינה שהיתה בישראל, ולכן היה משכן הסנהדרין במשכן: "ואחר שלמה כל ימי בית המקדש היו מורים הכהנים והלויים כדרכם בהוראה לשעתה, והיו בטוחים על אור הארון שבבית המקדש וקדושת כהן גדול שיכוונו לאמיתה של תורה..." (שם פסקה ח). וכך הוא מסביר גם את מעלתם של בני ארץ ישראל: "והטעם משום דבארץ ישראל היתה עדיין זכות ארץ ישראל גורם לעמוד על אור ההוראה במעט עיון, מה שאין כן בבל" (שם פסקה ט).

התורה שבעל פה - אז והיום

הנביאים הוכיחו את העם כל ימיהם. אבל רואים בספרי הנביאים שעם ישראל שוב ושוב חוזר לסורו ולא מקשיב לנביאים. וכך כתוב במסכת מגילה (יד ע"א): "אמר רבי אבא בר כהנא, גדולה הסרת טבעת יותר מארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות שנתנבאו להן לישראל שכולן לא החזירום למוטב..."

הנבואה היא השפעה עליונה. ועליונותה - היא גם חסרונה. דבר עליון מדי יכול להיות מנותק וחסר יכולת השפעה. הנבואה דיברה על ערכים גבוהים, אבל היה צורך לחזק את התורה בתוך העם, שתגיע מהעם, שתהיה נגישה ופרקטית. כך העם יתחבר לתורה. ולזה באה החכמה. וכך כתב הרב במאמר 'חכם עדיף מנביא': "...

ומסביר הנצי"ב, שבמהלך ההיסטוריה שימשו שתי הדרכים לסירוגין. כאשר במצב בו השראת השכינה יורדת, כגון כשנחרב בית המקדש ובגלויות, ירד לימוד התורה שבעזרת סיעתא-דשמיא ועל-ידי קדושת הכהן גדול, והיו צריכים לחזק את הלימוד בעזרת הפלפול, החקירה והחידוש.

את המעבר של גלות בית ראשון הוא מתאר כך:

"ואחר שלמה כל ימי בית המקדש היו מורים הכהנים והלויים כדרכם בהוראה לשעתה, והיו בטוחים על אור הארון שבבית המקדש וקדושת כהן גדול שיכוונו לאמיתה של תורה, עד שהגיע לזמן יאשיהו המלך, שראה שידעך אור הארון ממקומו בקודש הקודשים, וישראל יגלה מעל אדמתו, ומלכה ושריה בגוים אין תורה, אור זורח ההוראה בסייעתא דשמיא, ואם כן יאבדו חס ושלוש סדרי ההוראה לגמרי... וידוע במסכת יומא פרק הוציאו לו שצוה לגנוז את הארון, ואינו מובן האזרה עתה עבדו וגו' עבודה זו מה היא עתה. אבל הענין, שצוה להגדיל לפלפול של תורה, וממנו למדו החרש והמסגר אלף כולם עושי מלחמה, ודרשו בספרי האזינו... הכל גבורים במלחמתה של תורה כו', ואחריה באו יהויכין נכדו ואנשי כנסת הגדולה והזהירו ותקנו בזה ואמרו שלשה דברים הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה.

וכל זה הוא סיבה להגדיל הפלפול והחקירה בישראל, ופירוש הוו מתונים בדין, שלא תצא הוראה בשקול הדעת, אלא להטיל ספיקות ולחקור ולהעמיק עד שיבא להכרעה ברורה, וגם על ידי דבוק תלמידים ושאלותיהם הרבה תורה וחכמה יוצאת כידוע מאמר רבי חנינא בתענית דף ז ומתלמידי יותר מכולם. עוד הזהירו לעשות סייגים לתורה, היינו אסמכתות וגזרות דרבנן, ועל ידי זה מתרבה הדעת והחקירה מהו דאורייתא ומה דרבנן, והכל ראה מאורן של ישראל הוא יאשיהו המלך והזהיר עבדו את ה' אלקיכם, שלא תשתכח התורה חס ושלוש, ואת עמו ישראל, שידעו כדת מה לעשות בדינים שאינם מחותכים עד כה" (שם פסקה ח).

והוצרכה עבודת הכללים להמסר לנביאים ועבודת הפרטים לחכמים. וחכם עדיף מנביא, מה שלא עשתה הנבואה, בכלי מלחמתה החוצבים להבות אש לבער מישראל עבודת אלילים ולשרש אחרי עיקרי ההשפלות היותר גרועות של עשק וחמס, של רצח וזמה, רדיפת שחד ושלמונים, עשו החכמים בהרחבת התורה, בהעמדת תלמידים הרבה, ובשנון החקים הפרטיים ותולדותיהם. 'הליכות עולם לו, אל תקרי הליכות אלא הלכות'."

במהלך זה הפסדנו את הנבואה האלוקית. ובלעדיה - גם החכמה לבסוף לא תצליח. הבנה זו עולה בבירור מכל התהליך שתואר בתחילת המאמר. החכמה, בהיותה אנושית, מתרחקת עם הזמן ממקורה, מתרחקת מהכללים והטעמים ונהיית בעלת הרבה פרטים ו'טכנית'. נוצר ניתוק מהצד השני. וכאן מתעורר הרצון חזרה לנבואה. וכך כותב הרב (שם): "במשך הזמן הרב נתגבר עסק החכמים על עסק הנביאים והנבואה נסתלקה, ארכו הימים והכללים החלו להתרופף, נבלעו בהפרטים ולא יראו החוצה. על כן באחרית הימים שצמיחת מהלך שיבת אור הנבואה תתחיל להופיע, 'אשפוך את רוחי על כל בשר', אז שנאת הפרטים תתגבר, 'חכמת סופרים תסרח', ו'אנשי הגבול', אלו תלמידי חכמים שמשימים גבול לדבריהם, 'לכו מעיר לעיר ולא יחוננו' (על פי משנה סוטה ט, טו), עד אשר לא כפרייבוסר, כי אם כבכורים מלאים טל וחיים, יצאו הניצוצות של התחלת אור הנבואה מנרתיקם, וזו תכיר בכללה את גדל פעולת החכמה ובענות צדק תקרא: 'חכם עדיף מנביא'..."

התיקון והאיחוד השלם יהיה, בחזרת הנבואה לתוך מציאות מלאת 'חכמה'. איחוד שהרב משייך למדרגת 'נבואת-משה', נבואה באספקלריא מאירה המחברת בין שמים וארץ, "שרק היא יכולה לראות עזם של הכללים ודיקנותם של הפרטים כאחד". ואז גם נכיר במעלת החכמה ופעולתה. ומסיים הרב: "חסד ואמת נפגשו צדק ושלוש נשקו, אמת מארץ תצמוח וצדק משמים נשקף, גם ד' יתן הטוב

התורה שבעל פה - אז והיום

וארצנו נתן יכולה' (תהילים פה, יא - יג), ונשמתו של משה תשוב להופיע בעולם".

משל לתזמורת, שהקהל אינו מחובר ומתקשר עימה, וכדי לעורר אותו היא מפסיקה לנגן, ובזה היא מדרבנת אותו לשיר בעצמו, וכך הוא 'נכנס לעניינים'. אלא שאז יופיה של התזמורת חסר. ובנוסף, ללא ליווי התזמורת - הקהל יזייף ולאחר זמן מסויים יאבד את הקצב... היופי השלם יגיע כאשר התזמורת תחזור לנגן ביחד עם הקהל המשולהב.

ג. לימוד וחיי תורה היום

כעת נעבור לנפקא מינות היוצאות מתוך דברינו.

מהתהליך ההיסטורי שעבר על התורה שבעל פה ומשמעותו, אפשר ללמוד על צורת הלימוד של התורה שבעל פה, ועל ההוראה והחיים על פיה בימינו. ביסוד הכל עומד היחס לתהליך הארוך של ה'תושב'עיות' שדיברנו עליו. כאשר בצד אחד עומד החיבור למקור, לשורשים ולטעמים, ובצד השני החיבור לתורה שבעל פה כפי שהיא מופיעה בימינו אחרי כל מה שהיא עברה. נראה זאת בכמה נושאים:

במהלך הדורות נוצר הכרח אמיתי לכתוב את התורה ו'לקבע' אותה. וזה מעמיד אותנו בפני השאלה - איזה יחס לתת לכל חלק וכל שלב בהתפתחות התורה שבעל פה. כמה להיות 'חופשי' ועצמאי, להיות 'ישר' עם המציאות ועם המקורות הקדומים, וכמה להיות מחויב לכל השתלשלות התורה וגלגוליה, ולצורתה כפי שמופיעה היום. שאלה זו משליכה על פסיקת ההלכה, התלויה במשקל שניתן לדברים שנכתבו בדורות השונים וביחס למחלוקות הקיימות (וכבר דנו הראשונים

באפשרות לחלוק על קודמיהם.⁵¹ והאחרונים לרוב נמנעו מלחלוק על ראשונים.⁵²

שאלה זו גם משליכה על צורת הלימוד. קשה מאוד ללמוד מתוך מגמה לפסוק הלכה, באופן שהלימוד גם יהיה עיוני ובהתבוננות במקורות. ולכן לרוב נחלק הלימוד לשניים: לימוד 'אליבא דהילכתא' ולימוד 'עיון'. כמה צריך להשקיע בעיון במקורות הקדומים ובטעמיהם, וכמה בלימוד ההשתלשלות?

במשך השנים בהם לא היה מרכז לתורה שבעל פה והיא לא התפתחה בצורה טבעית, נוצר פער בין עולם התורה לחיי המעשה. בדורות האחרונים אנחנו עדים יותר ויותר לדרישה להתחדשות הלכתית. ונוצר קונפליקט: אנחנו רוצים חידושים, אבל רוצים שהם יהיו על פי התורה וההלכה. הגישור בין השמירה על הקיים, ובעצם שמירה על התורה, לבין ההתחדשות וההתפתחות - קשה מאוד ויוצר הרבה מחלוקות.⁵³

וכך גם במישור המחשבתי והאגדתי. אנחנו פוגשים כל מיני פירושים מודרניים ולימודים חדשים במקורות הקדומים. הם מגיעים מתוך הצורך לראות את התורה בחיינו, שנהיה מחוברים אליה והיא תהיה משמעותית ורלוונטית. מה שיכול להיות חסר בלימוד המקורות

⁵¹ עיינו ברא"ש (סנהדרין פרק ד סימן ו) ובפסק הרמ"א (חושן משפט סימן כה סעיף א).

⁵² אומנם ישנם אחרונים שכן פסקו כנגד ראשונים, ניתן לציין את הים של שלמה והחוות יאיר כדוגמא. יש להוסיף, שהים של שלמה נאמן בזה לשיטתו בעניין השתלשלות ההלכה. בהקדמה לחידושו למסכת חולין הוא מתאונן על היצטברות הכתיבה במשך הדורות, ועל שנעשית תורה 'כתרי"ג תורות': "וכל אחד בורר את שלו, ועם ועם כלשונו, וסובר התורה ירושה היא למשפחות. ולא זו הדרך ולא זו העיר, כי מימות רבינא ורב אשי אין קבלה לפסוק כאחד מן הגאונים או מן האחרונים, אלא מי שיוכשרו דבריו להיות מיוסדים במופת חותך על פי התלמוד והירושלמי והתו' והתוספתא במקום שאין הכרע בתלמוד". (הים של שלמה חי בתקופת הבית יוסף).

⁵³ נושא זה קשור גם לשאלת היחס בין ההלכה וההשקפה.

התורה שבעל פה - אז והיום

המקובלים בעולם התורה, כיון שבמשך הדורות כל דור בונה את דבריו על בסיס קודמיו (כמו בעולם ההלכה).

בכל אחד מעניינים אלו, אנחנו עומדים בין שני ערכים. ערך אחד - החיבור לשורשים והטעמים המקוריים של התורה, מתוך מגמה לחיבור וקישור אמיתי אל התורה ולטעמיה בהתאם למצבנו היום. ערך שני - הנאמנות לשושלת התורה שבעל פה ולהתפתחותה במשך הדורות כפי שמופיעה היום.

חזרת תורה שבעל-פה

התורה מדריכה את חיינו בכל צעד ושעל. על פיה יישק כל דבר. אם נדייק יותר - התורה שבעל-פה היא זו שמדריכה את חיינו. היא זו שמורידה את האידיאליות העליונה להדרכות פרטיות ומעשיות.

כמו שראינו, התורה שבעל פה היא דווקא בעל פה, ולכן אי אפשר להצביע על תוכן או טקסט מסוים שהוא התורה שבעל פה. כל מהותה היא 'על-פה', כי דווקא על ידי כך היא יכולה להדריך את החיים הדינמיים והמורכבים.

את דבר התורה אנחנו מקבלים ושומעים באמצעות חכמים, שעליהם ציוותה אותנו התורה (דברים יז, י): "ועשית על-פי הדבר אשר יגידו לך מן-המקום שהוא אשר יבחר ה' ושמרת לעשות ככל אשר יורוך". כל העובר על דברי חכמים עובר בלאו ד"לא תסור" (ברכות יט ע"ב). ועל מצוות דרבנן אומרת הגמרא (סוכה מו ע"א ועוד): "והיכן צונו? מלא תסור". חכמים שבכל דור מלמדים אותנו את דרך התורה, הן בפאן ההלכתי והן בפאן המחשבת-השקפתי.

אך כפי שתיארנו במאמר, במשך הגלות חלו תהפוכות רבות - היווצרות המחלוקות, ביטול הסנהדרין ששימשה כבית הדין הגדול, ולאחר מכן גם כתיבת המשנה. נוצר מצב לא טבעי לתורה שבעל פה, בו צורת הלימוד והפסיקה אינם 'נקיים'. דהיינו, הלימוד לא בנוי על

לימוד מתורה שבכתב ו'שמועה' בסיסית בעל-פה ופסיקה לפי ראות עיני הפוסק לאחריהם, אלא לימוד ופסיקה מתוך שלשלת הדורות כולה עם כל המסורבלות והמחויבות שבוה. תהליך זה התרחש בעולם ההלכתי, ובוודאי קרה גם בעולם הרעיוני - עולם ההשקפה והמחשבה.

מתי נוכל 'להחזיר את הגלגל אחורה'? האם אפשר בימינו לשנות את המצב הקיים?

לגבי עולם ההלכה, האפשרות לחבר ו'להחזיר את התורה לעם' אינה פשוטה. כל שינוי משמעותי מצריך סמכות תורנית גבוהה. אבל אפשר גם אפשר לראות את השינוי הזה מתרחש בימינו - בחלק הרעיון, האגדה והמחשבה שבתורה, התנועה גמישה יותר.

כך בעולם האגדה והמחשבה נולדו בדורות האחרונים חידושים רבים. המושג 'לימוד התורה' התרחב הרבה יותר ושוב אין משמעותו רק ארבע אמות של הלכה. מצב זה יוצר בלבול: מה נקרא לימוד תורה? על מה נברך ברכת התורה? (ובכלל - האם אלו שתי שאלות שונות?) רק כדי לשבר את האוזן: מה נאמר על ספרי הרב קוק (פיסקה ללא מדרשים ופסוקים)? סיפורי מעשיות לרבי נחמן? ספר המנתח את סיפורי המעשיות? ספרי אימון והדרכה מעשית בלימוד או במידות? ומה בדבר כל מיני ספרי הגות ורוח שאינם תורה ממקורותיה בצורה קלאסית? ומה בדבר חלקים ממאמר זה?

הצד השמרן של המפה יתקומם כנגד חלק מהתופעות האלו. וטענתו מובנת ביותר: איך אפשר לחדש ולפתח, כשה'כלים' המוכרים הם הספרים המסורתיים? מה זה כל החידושים האלו שצצו משום מקום? האם לרש"י היה אכפת מה'מבנה הספרותי' של ספר נחמיה? האם הרמב"ם המציא 'סיפורי מעשיות' כדי שתלמידיו ילמדו וינסו לפענח אותם? האם מי מרבותינו חקר מה היא דעת חז"ל לגבי ממשל דמוקרטי? בלי להיכנס לפרטי השאלות, אופיין מראה על דבר חדש.

התורה שבעל פה - אז והיום

דבר שצץ בזמן האחרון. ויש מי שיאמר: "אנחנו נאמנים לבית המדרש הישן והמוכר".

אך אפשר להסתכל על הדברים אחרת, הרי התורה שבעל-פה משקפת את התורה שבכתב בצורות שונות על פי קביעת והדרכת החכמים, והיא באה מתוך ראיית הדור והמציאות הקיימת. וגם היום, כשאין סמכות תורנית אחת, הדורות משתנים וצרכים את הדרכת התורה אליהם, ופועלים לשם כך החכמים שבכל דור. אלא שבלימוד התורה מתוך המקורות המסורתיים בלבד אין מספיק את הדינמיות ויכולת החידוש וההתפתחות. ההתפתחות מגיעה ועולה מתוך העם, מהשתקפות התורה בעם ישראל וצורת החיים התורניים כפי שעם ישראל חווה ומכוון. הרבה מהספרים הנזכרים לעיל, הגיעו מתוך השתקפות של התורה בחיים, חיים בראיה וחוויה תורנית. לא רק ארבע אמות של הלכה.

אפשר לראות בתופעה הנזכרת - חזרה לחיי תורה בריאים, תורה שבעל-פה, שיוצאת מתוך החיים של עם ישראל ומקבלת את אופייה מתוכם. ואדרבא, אפשר לראות בכך ניצנים של גאולה. הנה, עם ישראל שב לתורה, הוא בעצמו, עם כל ישותו וכל גדלותו, עם כל מה שיש לו להוסיף ולחדש בתורה, הוא שב לחיות חיים של תורה, לא תורה שבספרים ושל ארבע אמות של הלכה, תורת חיים! התורה שבעל פה חוזרת להיות השתקפות של התורה בחיי עם ישראל, ומתחדש עם ישראל, ומתחדשת התורה.

התהליך הזה מתבטא לא רק בלימוד התורה, אלא בכל העניינים הנזכרים לעיל.

את 'חזרת התורה לעם', אפשר לראות גם בתהליך שנהייה ביחס בין הרבנים לשאר העם. מעמד המוסד הרבני, המייצג את השמרנות והנאמנות למסורת, ירד בדורות האחרונים. ניתן יותר מקום לכל אחד לחשוב בעצמו ולהחשיב את דעתו בכל מיני עניינים. הרב קוק

כתב במאמר הדור: "בדורות האחרונים התחילו הענקים להתמעט והכלל הולך ומתעלה. בעמנו נתמעטו הבורים, ולעומתם נתמעטו והוקטנו הגאונים והצדיקים". אולי זה גם כן חלק מהעניין הזה. עכשיו, בחזרה לתורת חיים, צריך לתת יותר מקום לעם, וזה יהיה על חשבון המקום והכבוד למסד התורני-רבני השמרני, שמייצג את המסורת.